

SÕNAUS
JA TEMA SÕBRAD

Arvo Krikmann

GENERATIIVSE GRAMMATIKA GRUPI
JUUBELIKOOSOLEK 18.12.2015

20. augustil 2010 kuulutas Vabariigi President **Toomas Hendrik Ilves** välja uudissõnade loomise võistluse ja pani sellele nimeks "Sõnaus". Selle oli ta leidnud **F. J. Wiedemanni** sõnaraamatust ja see tähendas seal koosolekut, arutelu, läbirääkimist või võlumist ja nõidumist (*Besprechung, Bezauberung*).

Eesti meedia ja keelekorraldajad võtsid üleskutse vastu suure entusiasmiga ning sõnaused on sestpeale kestnud tänini (nt septembris 2015 algatas ajakiri "**Anne & Stiil**" ilu- ja moeteemalise sõnause – vt <http://annestiil.ohtuleht.ee/692301/kus-on-kaunid-uudissonad>).

Sõnaus-termin ise sai meedias samuti heauskseid hinnanguid: "**unustatud, ent tore sõna**", "**ilus vana, ent ununenud sõna**" jmt. Keegi ei märganud, et Wiedemann oli *sõnausele* sulgudes lisanud lühendi "**pt**" (st '**poetisch**', 'luulekeelne'). Millisest allikast Wiedemann oma *sõnause* ammutas, see võib selguda vaid õnneliku juhuleiuna.

Ka 20. sajandil tuleb kaheasilbilise *aus*-lõpuga sõnu ette ainult eesti luules, kõige sagedasem neist on *hõllaus*. Nt **Artur Adsoni** luuletuses "**Vanaesä**", samuti **Marie Underil**, **Hando Runnelil**, **Lauri Sommeril**). Underil leiduvad veel *salasõnaus* (luuletuses "Lumi") ja *salaus*, ehk mõned muudki. Kirjakeeles on ainsaks erandiks *avaus*.

Adson:

Üts lumihapen, kulupää,
üts vana mehekene
lääp omma Luujat tennämä,
kään noodilehekõnõ,
säap klahve pääle nõdra' käe',
et katab kõllast kõllaus;
silme häste seleta ei näe,
ent hengen vana **hõllaus**.

Under:

Veab üle olnud aiatee
salasõnause;
valge sõrmi kägistab vee;
sosistab rõugutuse.

Seetõttu pole ime, et keeleteadlased on suhtunud sellesse sõnatuletusmalli ning hiljem ka sõnausse endasse ja sõnausvõistluse tulemustesse üpris reserveeritult (nii Reet Kasik juba 1975, hiljem veel Jaan Kaplinski 2010, Mati Hint 2012, Joel Sang 2014).

Nt Reet Kasik (1975) märgib vokaal+*us*-lõpuliste sõnatuletiste kohta: "Neid väljaspool keelt seisvaiks kuulutada pole vaja, nende ebareeglipärasust on aga tarvis näidata selleks, et sellist struktuuri ei võetaks mallina eeskujuks uute sõnade moodustamisel."

Ja Mati Hint (2012) ütleb lühidalt ja selgelt: Eesti keeles kehtib järgsilpide puhul reegel: sõnasisene silp algab konsonandiga.

Soome kirjakeeles seevastu on kolmesilbilised *aus*- ja *äys*-lõpulised tuletised täiesti regulaarsed ja produktiivsed (allikas Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen nykysuomen sanalista <http://kaino.kotus.fi/sanat/nykysuomi/> (loendis 94385 sõna).

-aus – üle 440 sõna: ahnaus ahtaus aisaus aitaus arvaus auraus
avaus haaskaus hakaus hakkaus halaus halvaus haraus hankaus
harjaus harmaus harppaus hartaus haukkaus hauraus hautaus
heilaus herjaus herraus hiiskaus hilaus hinaus hisaus hitaus hitsaus
hoivaus holvaus hoonaus huijaus huikkaus huimaus huiskaus
hujaus humaus hummaus huokaus huopaus huraus hurmaus
hurskaus huumaus ilmaus imppaus irstaus jakaus joikaus junttaus
kaahaus kaappaus kahlaus kahnaus kaipaus kairaus kaivaus kajaus
kalttaus kampaus kamppaus kanttaus karkaus karsaus karsta
karvaus kasaus katsaus kaulaus keikaus kelaus kertaus kiekaus
kiepaus kiepsaus kihaus kihlaus kiilaus kiivaus kilaus kiljaus
kipsaus kirjaus kirkkaus kirskaus kitsaus kittaus kiusaus kohaus
kohtaus kokkaus kolaus konttaus koodaus koolaus kopaus kopsaus
korjaus korvaus kotkaus koukkaus krakkaus kreppaus kromaus
kruunaus kruusaus kryptaus kuiskaus kuittaus kuivaus kulaus
kulmaus kultaus kumaus kuormaus kuorsaus kuppaus kurlaus
kuskaus kuulaus kuuraus kuvaus laahaus lainaus laivaus lakkaus
lanaus lankaus lankkaus lastaus lataus lauka
lauttaus lehaus leikkaus leimaus leiskaus lespaus letkaus liimaus liis
aus linjaus lintsaus lipsaus liraus listaus liukka
aus loikkaus loiskaus loraus

**loukkaus luntaus luotaus luotsaus lupaus luraus lynkkaus maalaus
maiskaus makaus manaus massauss maukkaus meikkaus merkkaus
mestaus miksaus mittaus moiskaus mokauss moksaus mollauss
molskauss moppauss morkkauss muksauss muljauss multauss munauss
muokkauss muovauss murskauss muurauss naarauss naksauss napauss
napsauss narkkauss narrauss nastauss naulauss neppauss nielauss niiauss
niittauss niksauss nipsauss nollauss nukkauss nuottauss nurkkauss
nuuttauss ohjauss ootrauss paalauss paijauss paikkauss pakkauss paklauss
palkkauss palvauss pamauss panttauss parjauss paukauss peilauss
peippauss peitsauss peittauss penslauss pestauss petauss petrauss
petsauss pihauss piikkauss piippauss piiskauss pinnauss pirauss plankkauss
pohjauss polskauss pomppauss ponttauss porauss posauss potkauss
povauss preppauss printtauss pronssauss psyykkauss puhtauss puijauss
puikkauss pukkauss pulauss pulttauss pummauss pumppauss punauss
puolauss purkauss purnauss purskauss putsauss puttauss raahauss
rahtauss raihnauss rainauss raikkauss raivauss rajauss rakkauss rankkauss
rappauss rapsauss raskauss rassauss rasvauss reittauss reivauss rienauss
riettauss rihlauss rikkauss ripauss ripsauss risauss roikkauss rojauss
ropsauss ruikkauss rukkauss rullauss runkkauss runsauss ruoppauss
rusauss rustauss rutsauss sameuss sahauss sairauss sakkauss saksauss**

**salaus salpaus samplaus santsaus sarkaus satsaus saumaus
seislaus selaus selkkaus senttaus seuraus siemaus sieppaus sihaus
sihtaus siistaus sijaus silaus singlaus sinkkaus sintraus sirklaus
siunaus skannaus skeittaus skimbaus skoolaus slammaus sliippaus
soimaus solkkaus solvaus soraus sorvaus sparraus spiikkaus
spinnaus splittaus sponssaus starttaus steppaus suhaus suihkaus
sujaus summaus sumplaus suojaus suolaus surfaus sutkaus
suulaus suuntaus takaus taklaus tallaus talttaus tankkaus tapaus
tarhaus tasaus teikkaus teilaus teippaus tekstaus tempaus tenttaus
tervaus testaus tikkaus tilaus tinaus tiraus tiskaus tislauus titraus
toilaus toppaus treenaus trimmaus trokaus troolaus tsekkaus
tuhaus tuhkaus tuhlaus tuikkaus tujaus tulkkkaus tullaus tupraus
turnaus tussaus tutkaus tuumaus tuuttaus uhkaus uhraus vaarnaus
vahaus vaivaus vajaus vakaus valkkkaus valppaus valssaus valtaus
vamppaus vapaus varaus varkaus varppaus vaskaus vatkaus
vauraus vehmaus vehtaus veikkaus veislaus veivaus vekkaus
vertaus vesaus viekkkaus vieraus vihjaus viikkkaus viilaus viislaus
viittaus viivaus vilaus vilkkkaus vinkkaus virkkkaus virtaus
vislaus vispaus vitsaus vuokraus vuolaus vuoraus**

-äys – u 100 sõna: epäys henkäys hylkäys hyppäys hyräys
hyökkäys hämäys härnäys höyläys höösäys ikäys jymäys jynssäys
jyräys jysäys kehräys kerjäys keräys kyhäys kyttäys kärkkäys
kärräys lisäys lykkäys läimäys läiskäys läjäys läpsäys mäiskäys
mäjäys mäskäys mässäys mätkäys määräys möhläys nykäys
nypläys nytkäys nyyhkäys nyökkäys näppäys näpsäys näpäys
prässäys pysäys pyöräys päiväys pänttäys päärmäys pöläys ryntäys
rysäys ryöppäys ryöpsäys ryöväys räiskäys räknäys rämäys räpsäys
räpäys räsäys räökkäys röyhtäys silmäys sykäys sysäys syväys
syynäys sähläys säikäys sämpläys särmäys säväys tyrmäys tyräys
tyssäys tyyttäys työläys tähtäys tärskäys täräys täsmäys tölväys
tömäys töppäys törmäys törsäys töräys välppäys väläys värjäys
värkkäys värväys väsäys ylväys ymppäys ynnäys yökkäys

Kuid kolmesilbilisi *aus(s)*- ja *äüs(s)*-lõpulisi sõnu ning nende siirdekonsonandiga (*ah(h)us(s)*, *avus(s)*-, *ajus(s)*-lõpulisi ja eesvokaalseid vasteid – enamasti just deskriptiivverbide nimisõnatuletisi – on rohkesti ka **Kagu-Eesti** (ja vähem **Lõuna-Tartumaa**) murdesõnavaras ning teisalt – ja veidi erinevate tüvetüüpide baasil – soomemõjulises **Kuusalus** jt **rannikumurde** kihelkondades.

"**Väikeses murdesõnastikus**" leidub neid ühtekokku päris suurtes hulkades:

-aus – 32 sõna:

haugahuss (**augaus**) "haugatus **avaus** (**avavus**) **kurvaus** "uinak **kõlaus** (**kõlahuss**) "<heli **kõõksaus** "kõõksatus **labaus** "<peotäis **lapsaus** (**lapsahus**) "laksatus **lartsavus** (**lartsaus lartsahuss**) "lartsatus **liemaus** "<leek **lopsaus** (**lopsah(h)us**) "lopsatus **lubaus** (**lubajus lubahhus**) "lubadus **lõmpsaus** "<lonks **magaus** (**magavuss magah(h)us**) "<magamine lumehang **magjaus** (**magjavuss makaus magahhus**) "maius **molksaus** "mulksatus **pahraus** "<pulstunud olevus **pitsaus** "köie jätkukoht **poraus** "&porama **rabah(h)uss** (**rabaus rapauss**) "<haigus kudumisviga **rojaus** (**rojah(h)uss**) "<raksatus **rõksaus** "prõksatus **solkaus** "võrgukudumisviga **tsoraus** (**tsorahhuss**) "sorin sortsatus **tsulbsaus** "sulpsatus **tõraus** "mürtsatus **huigaus** (**uigahuss**) "huigatus **huimaus** "peapööritus **uinaus** (**uinahhus**) "uinak **vabaus** "vabadus **volaus** "<solksatus **vuhvaus** "vuhvatus **vulksaus** "vulksatus

-auss – 25 sõna:

kahmauss " <judin **kahvauss** "vihmahoog **kopsahus(s)** (**kopsauss**
kopsavus) "kopsatus **kõvauss** (**kõvahus kõvhuss**) "kõvadus **lagjavuss**
(**lagjauss lagjadus**) "laius **loksauss** (**loksa(h)hus**) "loksatus **lupsauss**
"lupsatus **madsauss** (**madsavuss madsah(h)uss**) "matsatus **mulksauss**
(**mulksahhus**) "mulksatus **pardsauss** (**partsavus**) "partsatus **ploksauss**
(**ploksahus**) "plaksatus **putauss** (**putahus**) "takistus **ramauss** " <müra
rapsauss (**rapsahuss**) "rapsatus **robsauss** "ropsak **ropsauss**
(**ropsahuss**) "ropsatus **suigauss** (**suigavuss suigahhuss**) "suigatus
tsirauss (p **tsirahhuist**) "sirtsatus sirin **tsolgauss** "solksatus **tujauss**
(**tojauss tuia(h)uss**) "tuju hoop **unnauss** " <ulgumine **vaugauss**
(**vaugahuss**) "vingatus **vigauss** "viga **vohvauss** "vuhvatus **hõlauss**
(**õlavuss hõlahhuss**) " <igatsus ihaldus soov

-äüs – 13 sõna:

kühnäüs "kohmitseja **mölgäüs** "<vallatleja **mütsäüs** (**müdsä(h)üss**)
"mütsatus **neeläh(h)üss** (**neeläüs neelähtüss**) "neelatus **nühksäüs** "<müks
päkräüs "lühike inimene **pölläüs** "<suitsusammas **röhtäüs** "röhitis **sähväüs**
"sähvatus **süväüs** "sügavus **hülbäüs** "lake **hünäüs** (**hünähhus**) "ühmatus
hüräüs (**hürähhus**) "uratus

-äüss – 3 sõna:

mädäüss "mädanemine **möögäüss** "möögatus **särtsäüss** "särtsatus

-ahus – 22 sõna:

eerahus "libisemine **inahus** (**inähüss**) "<häälightsus **hirnahus** "hirnatus
jahmahus "ehmatus **kirahus** "klirin **klõksahus** "klõksatus **kobahus** "<valing
kolahus (**kolauss**) "kolin **kropsahus** "kropsatus **kõmahus** "kõmakas
kõrahus "<krabin **kõrgahus** "<seen **kõvauss** (**kõvahus kõvhuss**) "kõvadás
käägahus "kääksatus **käägsah(h)us** "<hoop **lõigahus** "&lõikama **niksahus**
"nikastus **plonksahus** "sulpsatus **purdsahus** "purtsatus **põrahus**
(**põra(hh)us**) "<mürtsatus **vavvahus** "vingatus **vurahus** "vuratus

-ahuss – 43 sõna:

haugahuss (**augaus**) "haugatus **isahuss** (**isauss**) "isu **jahvahuss**
"ehmatus **jõmahuss** "judin **kiidsahuss** "&kiidsahhamma **kiimahuss**
"tahtmine **klõnksahuss** "lõksatus **klõpsahuss** "klõpsatus **kolksahuss**
(**kolksavuss**) "kolksatus **krapsahuss** **krooksahuss** "krooksatus
krõpsahuss "krõpsatus **kuugahuss** "käo kukkumine **kõbahuss** "kõbin
kõhahuss "kõbin **käärahuss** "leivaviil **mudсахuss** "musu **naksahuss**
"naksatus **nõksahuss** "nõksatus **nõrgahuss** "<nõrkus **pilgahuss**
"välgatus **proosahuss** "aevastus **puhahuss** "puhang **raksahuss** "raksatus
roksahuss "<raksatus **rujahuss** "<prantsatus **rõõgahuss** "rõhitis
räugahuss "kräunatus **sopsahuss** "<vihmahoog **tilahuss** (**tilaus**) "tilin
tolmahuss "<hoop silmapilk **tsolahuss** (**tsolaus**) "sulpsatus **tsolgsahuss**
"sulpsatus **tsopsahuss** "<vihmahoog **tsosahuss** "susin **tsurgahuss**
(**tsurgaus**) "tärge **tsõõrahuss** "&tsõõr **turnahuss** "aevastus **tõrgahuss**
"põrutamine rappumine **uigahuss** "<suur hulk **husahuss** "<susin
voolahuss "hoop **hünksahuss** "ümin

-ähüss – 15 sõna:

jämähüss "ehmatus **kinähüss** "kenadus **kirähüss** "kiremine **köhähüss**
"kõhatas **närähüss** "urisemine **pälgähüss** "välgulöök **reevähüss**
"unerammestus **räksähüss** (**räksahuss**) "raksatus **räpsähüss**
"<praksatus **rüüsähüss** "kõhahoog **segähüss** "segadus **serbähüss**
(**serväüss**) "<jook rüübe **tsäbähüss** "suutäis **tümpsähüss** (**tümbsäüss**)
"tümpsatus **välgähüss** (**välgavüss**) "välgatus

-ahhus – 9 sõna:

janksahhus "jõnksatus **kohahhus** "kohin **lakahhus** "<lakkumine
plõksahhus "plõksatus **prõksahhus** "prõksatus **põngahhus** "müristamine
tuulõrabahhus "<haigus **hubahhus** "hoop **vihahhus** "vaen viha

-ahhuss – 5 sõna:

jamahhuss "pauk **kirsahhuss** "karjatus **nilpsahhuss** "limpsatus
nuhahhuss "<nuuskamine **vipsahhuss** "lipsatus

-avus – 21 sõna:

igavus (**igävüss**) " <igatsus **jörgavus** "suguhimu **krõksatus** (**krõksavus** **krõgsahuss**) **lartsavus** (**lartsaus lartsahuss**) "lartsatus **lihavus lortsavus** "larakas **odavus** (**uodavus**) **osavus** (**õsavus**) **palavus** " <palavik **pistavus** "jätkukoht **prandsavus** "prantsatus **rabavus** " <haigus kudumisviga **segavus** " <segu **sumavus** "sumakas **sõnavus** " <haigus **sügavus** (**sügävüss**) **süvivüs** "sügavus **teravus** (**terävüs**) " <terasus **tikkavus** "tikandus **ustavus** **vurtsavus** " <hoop

-ajus – 26 sõna:

hiiajus "takistus **kihajus** "veekeeris **kraamajus** "kriimustus **laimus** (**laimajus laimaus**) "laim **lebijus** "kraasitäis **lubaus** (**lubajus lubahhus**) "lubadus **manajus** "nõidus **mardajus** (**marda(v)us(s)**) "mardus **nagajus** "pasmapael **obajus** "obadus **parajus** (**paraus**) **plaksajus** "plaksatus **plaugajus** "plaks **praksajus** "praksatus **rabajus** "rabandus **raksajus** "raksatus **reunajus** " <auk võrgus **sahvajus** "sahmakas **salajus** " <salalikkus **solajus** "sulpsatus **solgajus** "võrguparandusviga **süvajus** "vulva **tabajus** (**taba(v)us**) "mõõt võrgu paelutamisel **tohvajus** " <puhang **tormajus** "tormipilv **vuhvajus** " <pahvatus

"Väikese murdesõnastiku" kirjetes on samatüvelised, erilõpulised sõnad pahatihti esitatud lihtsalt üksteise geograafiliselt eristamatute variantidena.

Näiteks:

lubaus (lubajus lubahhus) "lubadus

Kuu Vai Krl Har

magaus (magavuss magah(h)us) "<magamine lumehang

Vai Trv Krk Ran Puh Võn Ote San Kan Urv Krl Har Rõu Plv Vas Ráp Se Lei Lut

magjaus (magjavuss makaus magahhus) "maius

Krk Hel Ran Puh Nõo Kam Ote San Kan Urv Krl Har Rõu Plv Vas Ráp Se Lei

rabah(h)uss (rabaus rapauss) "<haigus kudumisviga

Rõn Har Plv Vas Ráp Se

Seetõttu pole võimalik täpsustada eri hääldusvariantide levikualasid, samuti nende vahekordi erilõpuliste supiinivormidega (nt *hirnahhama* ~ *hirnahtama*; *kiidsahhama* ~ *kiidsahtama*; *kilahhama* ~ *kilahtam(m)a*; *krõpsahamma* ~ *krõpsahtama*; *piidsahhama* ~ *piidsahtamma*; *roksahamma* ~ *roksahtamma* jts).

Neist müradest kumavad siiski läbi mõned küllalt selged tendentsid:

- 1) geminaatsed *ahhus(s)*-lõpulised vormid on levinud ainult **Vastseliinas, Setus ja Lutsis**;
- 2) *ajus*-lõpulisi vorme on noteeritud valdavalt **Kuusalust**, vähem muudest **rannikumurde** kihelkondadest (Jõe, Hlj, VNg, Jõh, Vai);
- 3) *avus*-lõpulised sõnad on **heterogeense tekkega**, nende hulgas on suhteliselt **vähe deskriptiive**, teisalt mitmeid kirjakeele vormidega kattuvaid laia levilaga **adjektiivituletisi**, kus *v*-aines kuulub **juba tüve koostisse** (*igavus, odavus, osavus, palavus, sügavus, teravus, ustavus*).

Kirjandus

Kasik, Reet 1975. Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles. Keele modellerimise probleeme 5, 5–162, Tartu

Kaplinski, Jaan 2010. Goodbye my Estonian
<http://jaankaplinski.blogspot.com/2010/12/goodbye-my-estonian.html>

Hint, Mati 2012. Hilise Aaviku radikaalne keeleuuendus. Keel ja Kirjandus 2, 81–101

Sang, Joel 2014. Inetusvõistlused. Keel ja Kirjandus 5, 383–385